

УДК 821.512.154

DOI 10.58649/1694-8033-2023-3(115)-9-15

Думанаева М.Г., Каролова А.М.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Думанаева М.Г., Каролова А.М.

КНУ имени Ж.Баласагына

Dumanaeva M.G., Karolova A.M.

KNU J. Balasagyn

SPIN-код: 9743-9894¹

**КЫРГЫЗДАР КОЛДОНГОН ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР ЖАНА АЛАРДЫН ТАБИЯТЫ,
ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ
КЫРГЫЗСКИЕ РАСПРОСТРАНЕННЫЕ СУЕВЕРИЯ, ИХ ПРИРОДА И
ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ
KYRGYZ COMMON SUPERSTITIONS THEIR NATURE AND EDUCATIONAL VALUE**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз элинин каада-салтындагы элдик тажрыйбанын бүтүмүнөн жаралган, маданияттын бир өңүтүн түзгөн ырым-жырымдар, туруктуу салттык жөрөлгөлөр, алардын табияты, таалим-тарбиялык мааниси, кыргыз баласынын өсүп-өнүгүшүндөгү салымы, муундан-муунга берилүүчү мурастуулугу, сырдуулугу, касиеттүүлүгү тууралуу сөз болот.

Аннотация: Ритуальные пословицы кыргызского народа появились на основании опыта и являются одним из факторов культурного роста, традиционные обычаи и ритуалы, их природа появления имеет большое значение в образовании и воспитании детей. Это наследие передается из поколения в поколения сокровенным богатством народа.

Abstract: The ritual proverbs of the Kyrgyz people appeared on the basis of experience and are one of the factors of cultural growth, traditional customs and rituals, their nature of appearance is of great importance in the education and upbringing of children. This heritage is passed down from generation to generation and is the hidden wealth of the people.

Негизги сөздөр: ырым-жырым, каада-салт, укум-тукум, дүйнө таануу, лирика, жанр, адабият, окутуу, инсан, шык, жөндөм, жан дүйнө, өмүр, ишеним.

Ключевые слова: суеверия, обычаи, поколение за поколением, мировое признание, лирика, жанр, литература, обучение, личность, навык, рассудительность, душа, жизнь, вера.

Keywords: superstition, ritual customs, generation after generation, world recognition, lyrics, genre, literature, learning, personality, skill, prudence, soul of the world, life, faith.

Кыргыз эли илгертен эле ырым-жырымдарга өтө олуттуу мамиле кылып, маани берип келишкен. Чыныгы кыргыз турмушун билген адамга ырым жырымдар адамдардын жашоо тартибин сактоо, илдетсиз жүрүүсү, жамандыкка чалдыкпай, турмушу байсалдуу өтүүсүнө, ошондой эле жамандыкты болтурбоо, жамандыктан оолак болуу максатында колдонгондугу белгилүү.

Ырым-жырымдар адамдардын аң-сезимине таандык, дүйнөнүн ар кыл көрүнүштөрүнүн бири болгон кыргыз дүйнө таанымынын бир бутагы катары каралып, муундан-муунга өтүп, кылымдап жашап, бүгүнкү күнгө чейин улам жаңырып, алымча-кошумчалар менен иштелип чыккан, элдик казынадан жаралган салттык жөрөлгө болуп саналат. Ырым-жырымдардын эпостордон тартып майда жанрларга чейин тарап, каада-салтка, элдик этикетке айланып кеткендиги таң калыштуу эмес. Дүйнөдөгү дээрлик бардык элдердин фольклорунда ырым-жырымдардын арбын кездешүүсүнүн себебин да дал ушул жагдайлар менен түшүндүрүүгө болот.

Ырым – жакшылыкты, иштин илгерилеп оңолуусун каалоо аракети, т.а. жырымдын (“жырым” сөзү кыргыз адабий тилинде “жалпак өрүлгөн, ичке кайыш кур” деген маанини берет. Кыргыз тили сөздүгү, Бишкек, 631-бет) же тыйымдын (“тыйым” сөзүнүн эл аралык атоосу “тавоо”. 1. “ыйык”; 2. “кырсык, кооп, мээнет” маанисинде колдонулган) жандырмагы катары кызмат кылган. Тыйым кылган нерселерге адам баласы “пендечилик” кылып, каршы келген жосунсуз жоруктарды жасап, каарга калып, жабыр чеккенде, аны ырым аркылуу жакшылыкка жооруп, жакшылыкка буруп алууга умтулган.

Араб улутунан чыккан жер кезер Абдулафтын маалыматы боюнча, кыргыздар алгачкы кылымдарда эле (болжол менен 3-4-кылым) чыракты өзү өчмөйүнчө “үйлөп өчүрбөө” ырымын колдонгон. Бул кыргыздын ырымынын биринчи жолу тарыхта жазылышы болуп эсептелет. Ушундан улам кыргыз ырымдарынын тарыхы узак мезгилди камтыйт деген тыянакка келсек болот.

Материалисттик идеология өкүм сүргөн советтик доордо ырым-жырым, дарымдоого болгон ишеним коом тарабынан сынга учурап, бул көрүнүш адам табиятында, адам психологиясына байланыштуу боло тургандыгы эске алынбай, алардын маңызы диний түшүнүктөр менен каралып, практикага кандайдыр бир даражада жакын экенин ажыратып берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөн эмес. Ал тургай азыркы мезгилге чейин эле элдик билим, ишеним-ынаным, ырасым-жөрөлгө деген түшүнүктөрдүн мааниси такталбай, алар дагы деле “өткөндүн саркындысы”, “диндин үгүтү”, “караңгылык менен түркөйлүктүн калдыгы” деген түшүнүктөр менен коштолуп келет. Бирок буга карабастан, каада-салттардын колдонулушу менен эриш-аркак ырым-жырымдар биздин турмушубузда, аң-сезимибизде өзүнүн белгилүү ордун сактап кала алды.

Ырым-жырым жөрөлгөлөрүн ар бир эле адам жасай алган эмес. Өзүн таза тутуп, көптү билген, өзгөчө касиетке ээ болгон, дээринде талант, сергек акыл, сезимтал касиеттерди өзүндө камтыган өзгөчө адамдар болгон. Андай адамдарды атайын алыста болсо да, ат менен алдырышып, сый көрсөтүп, белегин берип, куру кол кетирбей сыйлашкан. Ал эми бул касиет кылымдарды карытып отуруп, элдик ишеним тажрыйбалардан өтүп, катмарланып, муундан-муунга, укумдан-тукумга, атадан балага өтүп, азыркы учурда баарын болбосо да, дээрлик айрымдарын күнүмдүк турмушубузда колдонуп келебиз.

Ырым-жырымдар адам жашоосунда баланын түйүлдүк болгонуна тартып, аны өмүр бою коштойт. Алсак, адамзат байыркы мезгилде бала көтөрүп, андан кийин көз жарган аял затын кудай катары кабылдашкан. Археологиялык табылгалардан улам энелик (матриархат) доордо айрым уруулар сыйынган идолдор таштан жасалып, алар кош бойлуу аялдын элесин элестеткендиги белгилүү. [1, 6-бет].

Кыргыз эли үй-бүлөнү адам жашоосундагы эң маанилүү, негизги баалуулук катары карап, маданияттын, тарбиянын, адептин, сүйүүнүн, сулуулуктун башаты деп билген. Тукум улоо, артынан туяк калтыруу, перзент көрүү, ага мыкты тарбия берип, адам катарына кошуу

мүдөөсүнө, эңсөөсүнө жетүүнүн жолун издеп, бала өстүрүүнүн рухий камылгасын көргөндүгү колдонгон ырым-жөрөлгөлөрүнөн даана көрүнөт.

Кыргыздарда баланын төрөлүшү маанилүү жана кубанычтуу окуя катары эсептелинген. Аны кыргыз элинин макалдарынан да байкоого болот. “Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар”, “Балалуу үй – падышалуу үй”, “Адамдын мөмөсү – бала” делинип, жаңы үйлөнгөн жубайлардын төшөгүнө көп балалуу, орун-очок алган байбичелерди оонатып “Учуң узарып, тукумуң көбөйсүн”, “Бала чакалуу болгула” деп ырымдап, бата беришкен.

Бала төрөлгөндө да бир катар ырымдар кездешет. Аны төрөлгөндө кыз же эркек экенин атабай, жин-шайтандан коргоо максатында мүнөзүнө жараша уул төрөлсө “бөрү” ал эми кыз төрөлсө “түлкү” же болбосо “кырк жылкылуу болдуң” деп сүйүнчүлөшкөн. Баланын чекесине кара көө сүйкөп коюу – бүгүнкү күнгө чейин сакталган. Бул болсо, көрүп келген адамдардын көз артып калуусунан сактоо болуп саналат. Жаңы төрөлгөн баланы эмне менен оозандырса, анын өмүр жолу, келечеги ошого жараша болот деген ишенимдер болгон. Көбүнчө жаңы төрөлгөн баланы май менен оозандырышкан. Себеби көчмөн мал чарбачылыгы менен алектенген эл үчүн май эң мыкты азык болуп саналган. Оозантуу жөрөлгөсүн баланын чоң энеси же таенеси аткарган. Ал баланын оозуна сары майды сөөмөйү менен салып, оозандырган. Бул ырым менен “баланын өмүрү майлуу-сүттүү болсун”, “жегени дайыма май болсун”, “барчылыкта жашасын” деген каалоо-тилектерин билдиришкен. Бул салтты “Манас” эпосунан да кездештирүүгө болот:

Сандык толо май деди,
Салган кошо бал деди,
Эки, үч карын май алып,
Эми оозуна сал деди. [2, 66-бет].
Ошондой эле С. Каралаевдин вариантында:
Даам ичирбей балага,
Ушул болот ок менен.

Оозандырып бериңиз, – деген саптар кездешет. [3, 56-бет]. Ушундан улам баланын төрөлүшү менен байланышкан оозандыруу ырымы баланын андан аркы жашоосундагы жолу жакшылыктар менен коштолуусун шарттаган тилек ниети. Ок менен оозандырганы ошол учурдагы сырткы душмандарга туруштук бере алган, элди коргогон мыкты жоокер болсун дегенинен кабар берген.

Ушуга окшогон балага байланыштуу ырымдар көп кездешет. Маселен, азыркы учурда да үйгө биричи жолу келип жаткан наристеге, башкача айтканда тили чыга элек балага үйдөн куру чыгарбай, ырым кылып, акча, тыйын кыстарып же болбосо белине жоолук байлап, ар кандай белек-бечкектерди беришип: “Наристеңер кайрымдуу чыгып, эс тартканда нуска сөзүңөрдү эки дебей, түшүнө угуп, көмөк көрсөтсө, үй-бүлөсүнө карамдуу болуп, элине ак кызмат өтөсө, жамандыгын силерге түк көрсөтпөсө, тукумуңарды улап кетсе” – деп тилек кылышып, бата беришкен.

Кыргыздын элдик түшүнүгүндө жаш наристелерге жана аялдарга илдет, мээнет тез илешет делип, көбүнчө ырым жана тыйымдар эне-баланы, аялды коргоо, сактоого арналган.

Балалуу болуу – бул аялдын улуу бактысы. Аялдын төрөбөстүгү жеке эле аялдын күнөөсү катары эсептелбей, ошол үй-бүлөнүн, айрыкча “куу баш болчу жигитке туубас катын жолугат” деп жолдошунун да аты аталган. Перзенттүү боло албай жүргөн аялдарды журтка таштоо, сунган аякты аттатуу, этегин жыртуу, бирөөнүн баласын көрсөтпөө сыяктуу ардантуу ырымдары жасалган. “Манас” эпосунда:

Бир карыя акыры
Жакып байга кеп айтты:
“Бул ырымды мурдатан,
Кылып келген” деп айтты:
“Жырык уйга жүк артып,
Жыртык кара үй артып,
Таштап койгун токойго,
Катынынды ардантып.
Сандалып жүрсүн ал жерде,
Санаага батып саргайып.
Арданса аял төрөйт деп,

Жүрчү эле эл айтып,” – деген ыр саптарында берилгендей, ардануудан аял төрөйт деген ишенимдер болуп, ар кандай ырымдарды жасоодон кийин келиндин боюна бүтсө, аны атка тескери миндирип, этегин тетири кайрып, тепчип койгон. Ошондой эле кош бойлуу болгон келинге бүтүндөй үй-бүлө кам көрүп, оор жумуштарды жасатпоо менен бирге зыян келтирүүчү күчтөрдөн сактоо үчүн аны жашырып, “кош бойлуу”, “кош кат”, “жүктүү”, “эки кат” жана башка сөздөр менен тергеп аташкан.

Кыргыз элинде баланы бешикке салуудагы ырым-жырымдар да өзгөчө. Баланын төрөлгөнүнө бир жума болгондо бешикке бөлөшөт. Муну “бешик той” деп аташат. Бешикке бөлөөнүн алдында апалар, айымдар алгач жин-шайтандардан коргоо же болбосо тазалоо иретинде арчалап, шимекти майлап, чүкөлөрдү бешиктин баш жагына эңкейтишип, “оң кол” дешип көтөрүп, күлтүккө түшүрүшөт. Ошондой эле төрөлгөн бала чоңойгондо, эмгекчил болсун деген тилекте кетмен, балта сыяктуу жети эмгек куралын да бешикке коюшуп, ырымдашкан:

Энелүүдөн эрке бол!
Өмүрүң узун болсун.
Өрүшүң жайлуу болсун.
Тукумуң журттан ашып,
Тууганың канат болсун,
Жети мүчөл жашагын.
Тартпа жоктун азабын,
Билектүүдөн күчтүү бол,
Баатыр болсоң жөлөк бол.
Баарыбызга өбөк бол!
Өөбай, өөбай ак бала,

Ак бешикке жат бала! – деп ырдашып, бешикке кичинекей балка, камчы, жаа илинген, үкүнүн ж.б. канаттары тагылган, алар балдардын сактоочусу болгон. Бир үй-бүлөнүн балдары бир бешикте чоңоюшкан жана ар түрдүү ырым-жырымдар колдонулган. Жаңы төрөлгөн балага “көз тиет” дешип, бейтааныш адамдарды жанына жолотушкан эмес, үйдүн ичине көз тийүүдөн сактоочу ар кандай белгилер тагылган. Бейтааныш келип кеткенден кийин баланын тынчы кетип, ооруп калса, эмчи-бүбү кемпирлер баланы нан менен киренелешкен да, нанды итке беришкен. Экинчи бир ырым-жырым боюнча чыныгы гүлдөн салып, оозун чүпөрөк менен жаап алып, баланын денесине жана бешигине тийгизишкен. Муну “күрдүлөдү-күрдүлөдү” деп коюшкан. Бала чочуп, коркуп кетсе, баланын оозуна сөөмөй салып, “апап-апап” деп апапташкан. Үчүнчү эми – коргошунду ээритип туруп сууга

куюшкан, жүрөк формасына келген коргошунду баланын кийимине кадашып, жүрөгү түшүп калса, балка менен ырымдап көтөрүшкөн. [4, 58-бет].

Бешикти ээн таштабоо, куру бешикти терметпөө сыяктуу ырымдардын колдонулушу баланын таза жана илдетсиз чоңоюусуна жасалган ыкластуу аракеттери болгон.

В.В. Радлов: “Кыргыз өз ырларына кандайдыр укмуштуу жана коркунучтуу жөө жомоктук дүйнөнү баалабай, тескерисинче, ал өзүнүн турмушун, сезимдерин жана умтулууларын, коомдук ар бир жеке мүдөөсүн өзүндө жашаган идеяларын даңазалап ырдайт”, – деп кыргыздын оозеки чыгармалары реалдуулукка, турмушка жакын экендигин баса белгилейт. [5, 8-бет].

Ырым-жырым ырларынын ар бир сабы, айтуучунун ар бир кыймыл аракети, үнү, сырткы кубулуштар менен айкалышып, ажырагыс бирдикти түзөт да, сөздү, обонду, ыргакты өзүнө бириктирген гармонияны жаратат. Өз мезгилинин жышаанасын сезүүгө мүмкүнчүлүк түзүп, бардык адам баласына орток ойду туюндурат. Ырым-жырымдар, үрп-адат, каада-салттар болуп турган дүйнөнүн жыйындысы десе болот.

Улуу жазуучу Ч.Айтматов журналисттерге берген маегинде:

“...Мени чет элдик окумуштуулар жолугушуу учурларында элибиздин оозеки чыгармачылыгы тууралуу жана ага карата менин мамилемди, т.а., жазуучулук өнөрканамда мурастарды колдонушумду кызыгып сурап калышат. Бул маселелерге улам-улам кайрылган сайын жанданып, толкунданып, чыгармачылык рахатка батып кетем да, чет элдик окурмандарга “Манастан” баштап, айтымдарга чейин колдон келишинче мисал келтирип, маанисин чечмелеп берүүгө аракеттенем. Мына, бир мисал, сиз күндө дүкөнгө барып, нан аласыз дейм. Нанды алып жатып “Данды ким себет, качан бышат?” – деп эч бир ойлобойсуз жана башка көп иштерин билбейсиз. Демек, табият менен сиздин ортоңуздагы чынжыр үзүлгөн. Ал эми биздин эски дастандарда бул ой сакталган. Мал төлдөтсө, эгин себерде “айтым” айтышкан. Мына муну көз алдыга келтирип көрүнүзчү. Соко жер айдайт. Торбодон (баштык) дыйкан үрөн сээп жатып, айтым айтат:

Мына, септим үч убак,
Жылуу жерден кочуштап,
Бул – жетим-жесирге,
Мунусу – алыстагыга.
Булар – курт-кумурскага,
Бул – сурамчыга,
Бул – тилемчиге,
Бул – учуп жүргөн куштарга.
Калгандары – сизге, бизге, мага.
Баба Дыйкан жолдошум,
Бардык ишти оңдосун.
Бардык жерде колдосун.
Тилегим – чоң,
Өн, үрөнүм, өн!
Береке бек байлансын,
Бердим Баба Дыйканга
Бириң миңге айлансын.

Европадагы жолугушууларда жогорку ырды мисал келтирип, аларга: “Силер экология жөнүндө азыр айтып жатасыңар. Биздин элде, түрк дүйнөсүндө мындан миң жыл мурун эле

айтылган” – деп айтсам, таң калышат, суктанышат. Биз дүйнөгө маданият, санат, сөзүбүз, философиябыз аркылуу өз туубузду көтөрүшүбүз керек...” – деп таамай айткан.

Филология илимдеринин доктору, илимпоз Макелек Өмүрбай уулу кыргыз ырымдарын болжолдуу түрдө төмөнкү топторго бөлүп караган:

1. Эмгек өндүрүшүндөгү ырымдарга: аңчылык эмгегиндеги ырымдар, малчылык эмгегиндеги ырымдар, дыйканчылык эмгегиндеги ырымдар, көч, сапар ырымдары кирет.

2. Салттык ырымдарга: той салтындагы бардык ырымдар, өлүм узатуудагы ырымдар, майрам салтындагы ырымдар, бала өстүрүү салтындагы ырымдар ж.б. кирет.

3. Тамак-аш ырымдарына: устукан ырымдары, идиш-аяк ырымдары кирет.

4. Адам ырымдары: (мүчөл, жак, тумар, төлгө-белги, түш, сөз, көз, таман, кулак, ооз)

5. Жандыктарга байланыштуу ырымдар.

6. Үй ичине байланыштуу ырымдар.

7. Убакыт, күн, жыл, түс, сан тандоо ырымдары.

8. Эм-дом ырымдары.

Өз мезгилинде айтылган дарым ырлары, ырым-жырымдар эл ичинде көп колдонулгандыктан, майда деталдарына чейин такталып, терең иштелгенден кийинки айтуучулардын орчундуу толуктоолоруна анча муктаж болбогондугу сезилет.

Ошол эле баабедин боло турган кырсыктан сактануу, кутулуу үчүн курмандык чалуу, кайыр-садага берүү жана жети, тогуз нан бышырып таратуу ырымы. Түпкү теги Орто Азия элдерине таандык касиеттүү аталган Баабедин (Бахауддин) аттуу адамдын ысымы менен байланышкан.

Жай таш – эпостогу түшүнүк боюнча атайын ырымдарын жасап, ага тиешелүү сөздөрдү айтып, сууга салса, жаан жаадырылып, аба-ырайын өзгөртүү касиетине ээ болгон таш (Кытайдын чегин кайтарган Мурадыл жайчынын касиети менен күндү жайлап, калың кар жаадырган).

Диндеги эң башкы маселе – бул сыйкырдуу, касиеттүү нерселердин бар экени, дарымдарга кудайды, пайгамбарларды негизги ажырагыс элементи катары киргизген.

Маселен, “Түкүрчүнүн эмин” алып көрөлү:

Кашкардан келген кара курт,

Кабыргасы мала курт.

Отуз омурткадан чык,

Кырк кабыргадан чык.

Шылкылдаган муундан чык,

Былкылдаган жүлүндөн чык.

Менден эмес кудайдан,

Так Сулайман сүрүп чык.

Мына ушундай ырым-жырым айтымдары айтуучунун алымча-кошумчасына ылайык ишке ашкан.

Жыл тогошуп, жер жарылып, көк чыгып, теребел жаңырган маалда улуу Ноороз -жаңы жыл майрамын тосушкан. Үй-жай, короолор таазаланып, шам жагылып, жети даам кошуп, таң атканча сүмөлөк кайнатышкан. Арча түтөтүлүп, төмөнкү айтымдар айтылган:

Алас, алас, алас,

Ар балээден калас.

Келерки ушул жылга чейин

Аман-эсен бололу.

Айдан аман,
Жылдан эсен бололу.
Желин жарып сүт чыксын.
Жер жарылып көк чыксын.
Эгин-тегин бул жылы,
Эски жылдан көп чыксын.
Алас, алас, алас,
Ар балээден калас!

Аластоо арча менен аласталат. Арча - кышта да жашыл, өчүн өзгөртпөгөн өтө байымдуу, жыгачы да көп жылдык, чирибеген, бекем, бүрүн күйгүзгөндө жагымдуу жыт чыгарган дарак. Ушул касиеттери менен байыркы кыргыздар арчаны тазалыктын, жакшылыктын, түбөлүк жаштыктын символу катары карап, аны ар түрдүү жамандыктан тазалануу, күнөөдөн арылуу менен байланышкан ырым-жырымдарда кеңири колдонушкан.

Кыргыз элиндеги ырым-жырым табиятын, колдонуу өзгөчөлүктөрүн, тарбиялык маани-маңызын иликтөө менен тилибиздин тарыхын, этимологиясын, этнопедагогикасын, философиясын, психологиясын үйрөнүүгө да кандайдыр бир деңгээлде шарт түзүлөт. Элдик тарбиянын тамыры - элдин тарыхы менен өзөктөш дегендей, кыргыз элинин салт-санаасы, үрп-адаты менен коштолгон ырым-жырымдарды келечек муундарына аздектеп өткөрүп берсек, турмуш-тиричилигинде туура колдоно билүүгө үйрөтсөк, өз тилин, маданиятын, тарыхын, санжырасын, салтын үйрөнүүгө аң-сезимдүү, ата-тегин тааныган, тетири жолду баспаган, дүйнө таанымы кеңири, өз улутуна атуулдук мамиле жасаган инсанды тарбиялай алабыз деп ишенебиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Мурзакметов А.К. “Кыргыздардагы баланын төрөлүшү менен өсүшүнө байланышкан ырымдар менен ишенимдер”. – Бишкек, 2007, 6-б.
2. Манас: СОВ. – Фрунзе: “Кыргызстан”, 1979, 66-б.
3. Манас: СКВ. – Фрунзе: “Кыргызстан”, 1984, 56-б.
4. Акматалиев А. Балдарга арналган салт жана ыры-жырымдар. – Бишкек, 58-б.
5. Радлов В.В. Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарын үлгүлөрү. – Фрунзе, 1985, 8-б.
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек, 2016.
7. Шейшенбаева А. Акындар поэзиясы коомду таанып билүүнүн булагы катары // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – №1, 2016, б.150-152.
8. Макелек Өмүрбай уулу // “Тил жана Котормо” журналы, 2015.